

TAKÁCS MIKLÓS

T. S. Eliot- és Walt Whitman-hatások Szilágyi Domokos költészetében

Ha egy költő egy adott külföldi szerző műveit lefordítja magyarra, még nem feltétlenül lesz hatással rá. Nincs ez másként Szilágyi Domokos esetében sem, aki – másokhoz hasonlóan – pusztán megélhetési okokból is fordított. Jelen tanulmány azt kívánja bizonyítani, hogy itt nem erről van szó, a címben szereplő két világirodalmi rangú alkotó jelenléte nemcsak filológiai, hanem poétikailag is meghatározó Szilágyi életművének egy-egy szakaszában.

AZ ELIOT-HATÁS

Igaz ugyan, hogy Szilágyi T. S. Eliotnak nem szánt külön fordításkötetet, mint Walt Whitmannek,¹ sőt, a *T. S. Eliot legszebb verseinél*² csak a szövegek összehasonlításában és jegyzetelésében vett részt, mégis – az eddigi szakirodalommal összhangban azt mondhatjuk – megtermékenyítő hatással volt rá, amely különösen a *Búcsú a trópusoktól* (1969) című kötetnél szembetűnő. A versgyűjtemény hat verse nagyjából akkor készülhetett, mint a *Séták Mr. Eliot körül* című 1968-as szöveg, amelyet a készülő válogatás beharangozójának szánt. Számunkra most az a legérdekesebb ebből az írásból, hogy magyarázatot ad a nagyobb volumenű Eliot-fordítás elmaradására: „Közhely, hogy a műfordítás a világ legreménytelenebb foglalkozása. A legtöbb költőt nem lehet fordítani; Eliotot, hitem szerint: nem szabad.”³ Hasonló reménytelenségről számol be a jegyzetek bevezetőjében is: „Eliot verseit jegyzetelni szinte reménytelen vállalkozás”.⁴ Ezért csak az *Átokföldjéhez* ír jegyzeteket, amelyeket vegyít Eliot eredeti jegyzeteivel, illetve gyakorta csak kiegészíti azokat a más szövegből vett idézetek magyar fordításával, a citátumokat esetleg az eredetinel is hosszabban közli. Emellett ritkábban a csakis általa felfedezett bibliai allúziók pontos helyét és a Károli-féle fordítását adja meg. Sok egyéb magyarázatot is ad, például angliai helyszínek kapcsán, de ezeket átvehette az angol kiadásokból is – egy-két helyen ír pár soros elemzéseket is, de ezek a legritkébbak.

Az *Átokföldje* lábjegyzetelése eklatáns példája annak, hogy mennyire másképpen állt ez a szöveg az őt megelőző hagyományokhoz, s ez az újfajta attitűd maga is „évtizedekig megkerülhetetlen tradícióvá vált”.⁵ Ez az új magatartásforma leginkább a *Búcsú a trópusoktól* nyitó versében jelenik meg, a *Haláltánc-szvit*ben. Ez a nyilvánvaló kapcsolat szinte közhellyé vált a szakirodalomban, talán ezért is próbálták meg többen is megkérdőjelezni. Először Cs. Gyimesi Éva, aki a *Haláltánc-szvit* idézettechnikájánál Eliotot csak formai előzménynek tartja, funkciójában inkább szerinte inkább Esterházyval rokon.⁶ Ez azért vitatható, mert állítható ugyan, hogy Szilágyi a posztmodern előfutára, de ez azért elég nagy horderejű kijelentés, és Cs. Gyimesi monográfiájában egyáltalán nem próbálja meg máshol is alátámasztani, az Esterházy-párhuzam csak egyszeri, elejtett megjegyzés marad. Ez az idézettechnika tehát sokkal inkább Eliotra mutat vissza, mint előre, például Esterházy felé. Pécsi Györgyi éppen visszafelé tekintve jegyzi meg önkritikusan, hogy hiába gondolta úgy mindenki (ő is), hogy a *Haláltánc-szvit* jegyzetei T. S. Eliot-hatást mutatnak, valójában sokkal korábbra tehető ennek a technikának a megjelenése, hiszen „már [...] 1961-ben lábjegyzeteli a *Bájjzenget-koszorút*, miközben a költemény semmilyen modern poétikai hatásról nem árulkodik, a legkevésbé Eliotéről”.⁷ Ám közelebbről megnézve, a *Bájjzenget-koszorú* tizennégy jegyzetének többsége pusztán növény- vagy állatfajok latin nevének megadása (vagy fordítva), a többi pedig magyarító lábjegyzet, amelyek te-

¹ A Petőfi Irodalmi Múzeum által rendezett Szilágyi Domokos-konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

hát egyáltalán nem szöveghelyek megjelölésére szolgálnak, mint az *Átokföldjénél* vagy éppen a *Haláltánc-szvit* esetében.

Ott már a jegyzetek ugyanis nagyon hasonlítanak az elioti jegyzetekre, és nemcsak formájukban, hanem tartalmukban is, tehát főként biblikus és Shakespeare-drámákból vett idézetek találhatóak szép számmal. Az első idézet (mintegy hommage-ként) pedig a *Gerontion* című Eliot-vers mottója, Shakespeare *Szeget szeggel* című darabjából („Thou hast nor youth nor age”), ráadásul forrásként csak Eliotot tünteti fel, Shakespeare-t már nem. Szintén a *Búcsú a trópusoktól* kötet szövege a *Hogyan írjunk verset*, amelyben szinte szó szerint megismétlődik Szilágyi Eliot-esszéjének egyik mondata: „A jó vers már azelőtt közöl valamit, mielőtt az ér- / telemig elhatolna, mondá Eliot. (Könnyű volt neki. / Vagy nem is?)” (kiemelés az eredetiben – T. M.).⁸ Az esszé mondata és a vers sorai között a különbségek csak látszólag nem szemantikaiak: a más tipográfia, tördelés a szöveg materialítására irányítja a figyelmet, és ezzel belép egy olyan értelemadó erő, amely jelentésszóródást idéz elő. Kiterjesztve erre a részletre is Borbély András *Haláltánc-szvit*ről tett megállapítását, miszerint az értelemképződés alapja nem a nyelv, hanem egy vizuális mező,⁹ a jelentés innentől kezdve nem uralható. Mintha ezt ismertete volna fel Szilágyi T. S. Eliotnál, és fordítóként mintha ezért fordult volna egy sokkal korábbi, ezért jóval könnyebben fordítható életmű, Walt Whitman felé. A *Hogyan írjunk verset* befejezésében ezért a szerző által eredetileg kurzivált *lefordítottam* az Eliothoz való viszonyulásban érthető úgy is, hogy az egy tradíció adaptálását jelenti: „hihetem hogy belőletek *lefordítottam* amit érdem / es / és csakúgy érdemes ha mindent”. Az érdem/érdemes kettőssége rávilágít arra, hogy a fordításban egyszerre rejlik ott a sajátban applikálható haszon („érdemes”) és a másik által elérhető kanonikus pozíció („érdem”).

A WHITMAN-HATÁS

Az előbbi versrészlet megszólítottja egyáltalán nem azonosítható Eliottal vagy Whitmannel, de mégis elgondolkodtató Cs. Gyimesi Éva észrevétele, hogy a *Kolumbusz imája* című Whitman-vers (amelyet Szilágyi Palocsay Zsigmonddal „vetélkedve” lefordított, hogy aztán még egy változatot készítsen belőle, és végül még egy, az eredetitől erősen eltérő parafrázist is) és a *Hogyan írjunk verset* között szó szerinti egyezések vannak.¹⁰ Tehát párhuzamosan van jelen az Eliot és a Whitman iránti érdeklődés. Lényeges különbség viszont, hogy, Eliottal ellentétben, Szilágyit (mint látni fogjuk) élete végéig folyamatosan és intenzíven foglalkoztatja Whitman. Ezt nemcsak az 1975-ös fordításkötet bizonyítja, hanem például két korábbi verse is: az első egy 1969 áprilisában keletkezett szöveg, *Az oszlop*, amelynek mottója Whitmantól származik: „The clock indicates the moment – but what does / eternity indicate? (Whitman) / (Az óra jelzi a pillanatot – de az örökkévaló- / ságot mi jelzi?)” A költemény ugyanúgy az Eliot-esszéjénél megismert megoldást alkalmazza, szinte egy időben keletkezett az Igaz Szóban megjelent Whitman-esszéjével, beszédes egybeesésként a *törvény* szót mindkettőben nagybetűvel írja.¹¹ Az is a szoros kapcsolatot bizonyítja, hogy a vers befejezése kifejezetten a mottót írja tovább vagy bontja ki: „Nagy ellenünk, az elmúlás / tehetetlenül rázza öklét: / van már percmutatód, öröklét!”

A másik a *Requiem (Song of Myself)*, a *Felezőidő* című kötet (1974) utolsó, tehát hangsúlyos helyen lévő verse. Bár a költő életében nem az utolsó kötete, de az utolsó általa összeállított versgyűjteménye, mert az 1976-os *Öregek könyve* egyetlen hosszúverset, illetve a szintén ebben az évben megjelent *Pimpimpáré* csakis gyermekverseket tartalmaz. Így a *Requiem* hangsúlyos helye tényleg jelentőséggel bírhat, bár megítélésem szerint a szöveg nem véletlenül került el eddig a kanonizálást. A szójátékokban rejlő centrifugális erő szétfeszíti a rekvium modalitása által biztosított értelmezési kereteket, a kettő feszültsége nem lesz termékeny, feltehető, hogy a whitmani pretextussal való összeolvasás sem eredményezne olyan interpretációt, amely más megvilágításba helyezhetné ezt a szöveget.

Talán többre juthatunk, ha eltöprengünk azon, hogy miért ragaszkodott Szilágyi egy saját Whitman-fordításkötethez. Egyértelmű, hogy az 1955-ös *Fűszálak*-kiadást¹² ismertete, hiszen a Szenczi Miklós által írt előszavát többször is idézi: először akkor, amikor bevezetőt írnak Palocsay Zsigmonddal a *Kolumbusz imája* fordításaikhoz (*Változatok egy Whitman-versre*) *Mentség és magyarázat* címmel.¹³ Aztán a fordításkötetben a versek előtt, mintegy bevezetőként szereplő, Szilágyi ál-

tal írt Whitman-életrajz is nagyban épít a Szenczi Miklós-féle, gyakori, hogy egybeesnek a megfogalmazások egy-egy életrajzi momentum elbeszélésénél. Elképzelhető, hogy Szilágyi nem is ismer- te az 1964-es, teljességre törekvő magyar Whitman-kiadást,¹⁴ fordításkötetének akkor sem a hiány- pótlás lehetett a célja, mert az általa lefordított tizennyolc versből (*Az Ének magamról* nagy opusá- ból csak részleteket közöl magyarul) tizenháromnak már eleve volt az 1955-ös kötetben is magyar fordítása. Ha idevesszük az 1964-est is, akkor minden általa is kiválasztott versnek volt már ma- gyar változata akkor, amikor ő nekilátott a munkának. Már csak ennek a ténynek az ismeretében is gondolhatunk arra, hogy itt inkább van szó költői tiszteletadásról vagy még inkább egy költői ízlés és ezáltal egy ars poetica indirekt megfogalmazásáról. A sémaszerűsége miatt általában figyelmen kívül hagyott cím, *Walt Whitman legszebb versei* tehát értelmezhető úgy is, hogy a *Szilágyi Domokos által legszebbnek tartott Whitman-versek* gyűjteménye ez a kötet, hiszen a technikai szerkesztésen kívül mindent ő csinált: ő válogatta, fordította és írta meg az előszót. Itt valóban egy egyszemélyes projektről van szó.

Szemben a Palocsay Zsigmonddal folytatott „versengésével”, amelynek tétje a *Kolumbusz imá- ja* minél jobb lefordítása volt – talán éppen ezért nem is került be a fordításkötetbe (az ő együttmű- ködésük inkább majd a *Fagyöngy* megszületésében teljesedik ki). Már említettük Cs. Gyimesi Éva felfedezését, amely erős kapcsolatot lát a Whitman-vers fordítása és a *Hogyan írjunk verset* között. De a Szilágyi-kismonográfia szerzője ennél még tovább megy, állítása szerint a *Kolumbusz imája* két, Szilágyi által készített parafrázisa (*Első változat, Második változat*) a *Búcsú a trópusoktól* összes versével fontos dialógust folytat.¹⁵ Ezt erősíti meg az a tény is, hogy a későbbi recepció is igyekezett megválaszolni a fordítás és a változatok viszonyának kérdését.¹⁶ Jómagam Cs. Gyimesi igen alapos és máig érvényes elemzését két apró momentummal egészíteném ki. Az első ismételten filológiai jellegű: az eddig kevés figyelmet kapott, Szilágyinak Whitman százötvenedik születésnapjára írt esszéjében maga is elfogadja az amerikai költő szerepértelmezését: „a költészetnek ez az újvilági hajója nem ok nélkül hasonlítja magát Kolumbuszhoz”.¹⁷ Nincs ez másképp a fordításokat bevezet- ő *Mentség és magyarázat*ban sem, ott minden kommentár nélkül átveszik Szenczi Miklós értelme- zését, miszerint a hajótörött Kolumbuszban Whitman saját sorsát énekli meg.¹⁸ A különbség abban van (bár az eredeti szöveg végkicsengése valóban optimista), hogy ez a Kolumbusz már Whitmannél sem a forradalmár-felfedező kultúrhérosz szerepét kínálja, hanem egy rezignált, magányos és el- felejtett öregember távlatát, amely így az első szerep ironikus kiforgatásaként is érthető. Ezt a Whitman-versben már rejlő lehetőséget radikalizálja a két parafrázis.

Ennek bizonyítására (ez lenne a másik kiegészítem Cs. Gyimesi interpretációjához) álljon itt egy olyan részlet, amely egyben *A próféta* című vers irányába is mutat: „Is it the prophet's thought I speak, or am I raving?”¹⁹ A kérdés majdnem az „ima” legvégén hangzik el, és mélypont- ját jelenti a beszédfikciónak, a kétségbeesett és elhagyatott lírai én előtt immár saját beszéde is kérdésessé válik, önmagára is kénytelen rákérdezni, hogy ezután viszont már csak a reménykel- tő zárlat következhesen. Mint ahogyan volt róla szó, Szilágyiék ismerhették az 1955-ös kiadást, így megnézhatték azt is, hogy Faludy György hogyan ültette át ezt a sort magyarra. „Próféta vagy őrült beszél belőlem?” – olvashatjuk ott, s hogy ez lakonikusságával az egzaltált hangnemet jól visszaadó megoldás lenne, az az 1964-es kiadás Keszthelyi Zoltán-féle fordításával való össze- vetésből derül ki: „Próféta vagyok én, aki e gondolatot kimondom, vagy csak álmodozom?” Ez a körülményeskedés szerencsére hiányzik Szilágyinál is, sőt, két kérdésre bontja az eredetit, és így még inkább visszaadja a beszédhelyzethez illő modalitást: „Próféta szól belőlem? Vagy csak őrült?” Jól mondja Cs. Gyimesi, a *Kolumbusz imájának* kompozícióját végig követi az *Első változat*, de teszi ezt inverz módon, az „indulatos tagadás” jegyében,²⁰ ennek megfelelően az általam kivá- lasztott sor variációja ugyan megtalálható a parafrázisban, de relevanciája és tétje nincs többé ennek a kérdésnek: „Próféta vagyok vagy bolond – most egyremegy” (*Első változat*). Annyira nincs, hogy a *Második változat*ban már nem is találunk rá semmilyen utalást, de azt gondolom, hogy a két parafrázis tapasztalata ott van *A próféta* című versben is, összhangban Borbély András olva- sátával, aki szerint abban a szövegben nem a hit és a tagadás, hanem a külső felhatalmazás nélküli személyes tudás és konformizálódás rendje, az Ige konvencióvá válása áll szemben egymással.²¹ Ebből a távlatból válik érthetővé, hogy a két parafrázis sem csak tagad, hanem állít is, nevezete- sen azt, hogy a *Kolumbusz imájának* konvenciója nem tartható fenn tovább, a versben kínálkozó konformista szerep anakronisztikus a késő modernség horizontján. Borbély konklúziója, misze-

rint a *Búcsú a trópusoktól* poétikájából „a költészet humanista perspektívájának összeomlása olvasható ki”,²² ebben az esetben azt jelenti, hogy Szilágyi két „változata” a whitmani humanizmussal számol le.

Ez a végkövetkeztetés ugyanakkor ellentmond annak a korábbi megállapításnak, hogy míg T. S. Eliot csak egy bizonyos periódusban foglalkoztatta Szilágyit, addig Whitman végig ott volt érdeklődésének homlokterében. Szilágyi tartós Whitman-rajongása ugyanazokat a kérdéseket veti fel, mint életművének a hetvenes években végbement „klasszicizálódása”. A kettő között van összefüggés, ezt szeretném megvilágítani egy harmadik, Szilágyira hatást gyakorló költő, Méliusz József bevonásával.

A MÉLIUSZ-HATÁS

Egy friss tanulmányában Szilágyi Zsófia Júlia szögezi le teljes joggal, hogy Szilágyi esetében számolnunk kell Méliusz József hatásával is, amely 1968 körül volt a legerősebb, és az akkori avantgárd és a neoavantgárd ihletés jórészt neki volt köszönhető.²³ Feltehető viszont az is, hogy Whitman is Méliusz miatt került Szilágyi látókörébe, hiszen a költőtársnál már egy hatvanas évek eleji hosszúversben, a *Jákob létrájában* szó szerint főszereplő Whitman (József Attilával együtt), sőt, egy későbbi versében a modern költészet alapító atyjaként aposztrofálja Whitmant: „Dédapánk Whitman magamagáról írt kritikát / fontosabbat pontosabbat azóta se senki” (*Whitman dédunokái*).²⁴ Később, épp 1968-ban írja azt Méliusz Szilágyiról (más költőket is felsorolva), hogy „tud Whitmanul [sic!] költeni”.²⁵

Kortársak lévén – bár az 1909-es születésű Méliusz jóval idősebb volt Szilágyinál –, nem egyirányú, hanem kölcsönös hatásról beszélhetünk. Méliusz „másodvirágzásának”, a „whitmaningbergi hang” megtalálásának nemcsak tanúja volt a fiatalabb barát, hanem szellemi partnerként részt is vett annak alakításában.²⁶ S bár Szilágyi Zsófia Júlia szerint a Méliusz-hatásra csak kevés példát találunk kettejük levelezésében,²⁷ mégis érdemes áttekinteni a levélváltásukat közreadó kötetet²⁸ abból a szempontból, hogy igazolhatjuk-e a Whitman állandóan jelen lévő hatásáról szóló tézisünket. Szilágyinak már az első közreadott levelében (Bukarest, 1961. február 28.)²⁹ az első megemlített könyv (amit majd szeretne egyszer kölcsönkérni Méliusztól) egy olyan antológia,³⁰ amely tekintélyes számú Whitman-verset tartalmaz (nyolcat, Ezra Poundtól egyet, Eliottól hármat közölnek). Nem sokkal később (a bukaresti, 1962. május 12-i keltezésű levélben) olvashatunk arról, hogy mennyire tetszett Szilágyinak a *Jákob létrája*.³¹ Ennek lenyomata ott van a kötet függelékében megjelölt lektori véleményben is, amelyet Szilágyi írt Méliusz 1963-as, *Beszélgetés a rakparton* című verseskötetéről.³² Szilágyi valóban itt fejt ki a szabad versről alkotott nézeteit,³³ és a *Jákob létrája* megnevezése nélkül, de a vers logikáját követve rokonítja József Attilát Whitmannel: „József Attila népi hangú szegényember-versei sokkal közelebbi rokonok Whitman *Fűszálaival*, mint, mondjuk, Szabolcska protestánsötömjén-illatú [sic!] ősi nyolcásaival.”³⁴

Visszatérve a levelezéshez, ezután évekig csak a már ismert írásokhoz kapunk némi filológiai háttérrel: megtudjuk, hogy Székely Jánosék hoznak Szilágyinak majd egy Whitman-kötetet (1967. július 29-i keltezésű levél),³⁵ talán arról az 1955-ös magyar *Fűszálakról* van szó, amelyet később Palocsay Zsigmonddal közösen használnak. 1968-ban megírja Méliusznak, hogy visszakéri az Igaz Szótól azt a Whitman-esszét, ami végül 1969-ben mégis ott fog megjelenni, 1974 nyarán még dolgozik a saját Whitman-fordításkötetén (kolozsvári, 1974. július 24-én keltezett leveléből tudjuk ezt).³⁶ Az igazi meglepetés 1976-ban ér bennünket: három egymás utáni levélből (az egyik a Méliuszé) kiderül, hogy *Szilágyi nem elégedett meg tizennyolc Whitman-vers lefordításával (melyek ugye 1975-ben jelentek meg egy kötetben), hanem az egész Fűszálakat (a végső változatban több mint négyszáz vers) szerette volna megjelentetni saját fordításában!* Ezért panaszkodhatott Szilágyi az év elején, márciusban Méliusznak, hogy „ami a teljes Whitmant illeti, egyelőre még angolul sincs”.³⁷ Méliusz augusztusban rá is kérdez, hogy kapott-e visszajelzést a Kritériontól: „A lehető legnagyobb magyar Whitmanra [sic!] (fordításodban) megírtam a kiadónak az előterjesztést. Reagált-e?”³⁸ Méliuszhoz írt utolsó előtti levelében (szeptember 20-án) csak annyit ír erről, hogy visszhangtalan maradt a kezdeményezés: „A Kritériontól (!) semmi hang a Whitmanról: (!) mindenesetre köszönöm szívességedet.”³⁹

Zárásként arra a már lebegtetett kérdésre kell választ adnunk, hogy hogyan is függ össze Szilágyi Domokos költészetének alakulástörténete és a mindvégig jelen lévő Whitman-rajongás. Miért nem inkább T. S. Eliotot választotta? Pedig ha csak felületes pillantást vetünk is a kortárs angolszász irodalomkritika T. S. Eliot- és Walt Whitman-képére, akkor is rögtön látszik, hogy nemcsak az időbeli távolság, hanem a poétikai eltérések miatt is nyúlt messzebbre Eliot hatása Whitmanénél. Eliotról számtalan olyan tanulmányt találunk, amely az angol nyelvű posztmodern irodalomra tett hatását bizonyítja meggyőzően, Whitman esetében nem találunk ilyet, csakis a modernizmus első hullámáig ér el, ahová Eliotot vagy éppen Ezra Poundot is szokás sorolni.

Annak, hogy Szilágyi Whitmant találta szimpatikusabbnak (és nem csak fordíthatóbbnak), nyilvánvalóan nemcsak személyes (ezért visszanyomozhatatlan), hanem poétikai okai is voltak. A Whitman és Eliot közötti választás dilemmája lefordítható a magyar irodalom viszonylataira is, egy Kulcsár Szabó Ernő által megfogalmazott formula segítségével: „Lírájának nagy kérdése ebből eredően éppen az volt, sikerül-e úgy szintetizálni a különböző szerepértelmezésekkel összekapcsolódó látásmódbeli és hangnemi komponenseket, hogy egy új líramodellben – mondjuk, a Határ Győző-féle attraktív formanyelven egy Nagy László-típusú mentalitás legyen képes megszólalni. Szilágyi Domokos korai halála felelet nélkül hagyta ezt a kérdést...”⁴⁰ Azaz Whitman permanens jelenléte inkább arra felé mutat, hogy a kettő közül az utolsó években (nemcsak mentalitásban, de formanyelvben is) Szilágyi „visszatér” a Nagy László neve által félmjelzett költői modellhez.

De nem készülhetett el Szilágyi teljes *Fűszálak*-fordítása, és a *Búcsú a trópusoktól* után (amely egyben búcsú Eliottól is) egyáltalán nem beszélhetünk homogén életműről, így az idézetben feltett kérdés továbbra is nyitott marad.

JEGYZETEK

¹ Walt WHITMAN *legszebb versei*, vál., ford., előszó SZILÁGYI Domokos, Albatrosz, Bukarest, 1975.

² T. S. ELIOT *legszebb versei*, ford. LŐRINCZI László, SZÁSZ János, SZEMLÉR Ferenc, szövegösszehasonlítás [sic!], jegyz. SZILÁGYI Domokos, Albatrosz, Bukarest, 1970.

³ SZILÁGYI Domokos, *Séta Mr. Eliot körül = A költő (régí és új) életei. Szilágyi Domokos (1938–1976)*, szerk. KÁNTOR Lajos, Kriterion, Kolozsvár, 2008, 17–20, 19. (Eredetileg: Korunk, 1968/3, 345–348.)

⁴ T. S. ELIOT *legszebb versei*, i. m., 125.

⁵ KAPPANYOS András, *Kétséges egység. Az Átokföldje, és amit tehetünk vele*, Janus/Osiris–Balassi, Budapest, 2001, 25.

⁶ Cs. GYÍMESI Éva, *Álom és értelem. Szilágyi Domokos lírai létértelmezése*, Kriterion, Bukarest, 1990, 161.

⁷ PÉCSI Györgyi, *A hosszúversek Szilágyi Domokos korai költészetében*, Új Hegyvidék, 2008/1–4, 188–194, 193.

⁸ A verseket a következő kiadásból idézem: SZILÁGYI Domokos, *Összegyűjtött versek*, szerk. SZILÁGYI Zsófia Júlia, Fekete Sas, Budapest, 2006. Az eredeti mondat így hangzik: „Továbbá azt is mondotta még Mr. Eliot, hogy a jó vers már azelőtt közöl valamit, mielőtt megértené az ember.” SZILÁGYI, *Séta Mr. Eliot körül*, i. m., 18.

⁹ BORBÉLY András, *A nyelv beomlasztása. Szilágyi Domokos: Búcsú a trópusoktól (1969) = Irodalom, test, emlékezet*, szerk. BORBÉLY András, ORBÁN Jolán, PIEDNER Judit, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2014, 37–56, 45.

¹⁰ Cs. GYÍMESI, i. m., 66, 73.

¹¹ „de annál szigorúbb a Törvény” (*Az oszlop*) és „[Whitman] nem hallgat: mert mégis, mindennek ellenére: ő a Törvény, a Mindenség.” SZILÁGYI Domokos, *A költő dolga avagy a százötven éves Whitman*, Igaz Szó, 1969/5, 783–786, 784.

¹² Walt WHITMAN, *Fűszálak*, szerk. KARDOS László, SZENCZI Miklós, Új Magyar Könyvkiadó, Budapest, 1955.

¹³ SZILÁGYI Domokos, *Változatok egy Whitman-versre. Mentség és magyarázat = Uő, Élnem adjatok. Vers, próza, esszé (1956–1976)*, szerk. KÁNTOR Lajos, Kriterion, Bukarest, 1990, 112.

¹⁴ WALT WHITMAN, *Fűszálak. Összes költemények*, utószó, jegyz. ORSZÁGH László, Magyar Helikon, Budapest, 1964.

¹⁵ Cs. GYÍMESI, i. m., 70.

¹⁶ Lásd például: DEMÉNY Péter, *Miért Kolumbusz? Magány és színvonal összefüggései Szilágyi Domokos költészetében = Magány és árnyék. Egy Szilágyi Domokos nevű ember a Szekuritáté hálójában*, szerk. SELYEM Zsuzsa, Láthatatlan Kollégium – Transzit Alapítvány, Kolozsvár, 2008, 77–81. Vagy Székely Örs eddig publikálatlan előadását, *Határhelyzetek – Szilágyi Domokos: Kolumbusz imája* címmel (elhangozott a *Szövegpolitikák* című „Szilágyi Domokos-workshopon”, Kolozsváron, 2014. június 6-án).

¹⁷ SZILÁGYI Domokos, *A költő dolga... i. m.*, 785.

¹⁸ SZILÁGYI, *Változatok egy Whitman-versre*, i. m., 112. (eredetileg: WHITMAN, *Fűszálak*, i. m., 1955, xxi.)

¹⁹ Walt WHITMAN, *The Complete Poems*, szerk. Francis MURPHY, Penguin Books, Harmondsworth, Middx, 1975, 439. (A magyar fordítások és az eredeti angol szövegek összevetésénél is ezt a kiadást használtam.)

²⁰ Cs. GYÍMESI, i. m., 76.

²¹ BORBÉLY, i. m., 51–52.

²² Uo., 56.

- ²³ SZILÁGYI Zsófia Júlia, „Jó vers és rossz vers”. *Adalékok Szilágyi Domokos neoavantgardizmusához újvidéki publikációs kapcsán*, Híd, 2015/4, 68–81, 71, 73.
- ²⁴ MÉLIUSZ József, *Válogatott költemények (1930–1980)*, vál. és az utószót írta Szász János, Kriterion, Bukarest, 1984, 318.
- ²⁵ MÉLIUSZ József, *Az alkotóan kételkedő költő = Kényszerleszállás. Szilágyi Domokos emlékezete*, szerk., vál., összeáll. Pécsi Györgyi, Nap, Budapest, 2005, 109–113, 111.
- ²⁶ SZILÁGYI Zsófia Júlia, *i. m.*, 75.
- ²⁷ *Uo.*, 73.
- ²⁸ *Visszavont remény. Szilágyi Domokos levelei Méliusz Józsefhez*, összeáll., jegyz., tan. ÁGOSTON Vilmos, Szépirodalmi, Budapest, 1990.
- ²⁹ *Uo.*, 5.
- ³⁰ *The Albatross Book of Living Verse. English and American Poetry from Thirteenth Century to the Present Day*, szerk. Louis UNTERMEYER, The Albatross Verlag, Hamburg, 1933.
- ³¹ *Visszavont remény, i. m.*, 25.
- ³² *A Beszélgetés a rakparton ürügyén = Uo.*, 163–165.
- ³³ *Ahogy erre Szilágyi Zsófia Júlia is felhívta a figyelmet. SZILÁGYI Zsófia Júlia, i. m.*, 74.
- ³⁴ *Visszavont remény, i. m.*, 163.
- ³⁵ *Uo.*, 89.
- ³⁶ *Uo.*, 104, 134.
- ³⁷ *Uo.*, 145.
- ³⁸ *Uo.*, 146.
- ³⁹ *Uo.*, 147. (A felkiáltójeleket feltehetőleg a szerkesztő, Ágoston Vilmos illesztette be.)
- ⁴⁰ KULCSÁR Szabó Ernő, *Új beszédrend felé (Cs. Gyimesi Éva: Álom és értelem. Szilágyi Domokos lírai létértelmezése c. kötetéről)* (1992) = *Kényszerleszállás, i. m.*, 282–283, 283.

